

Сталин И. В. // Соч. – Т. 12. – М. : Госполитиздат, 1949. – 397 с. **3.** Данилов В. П. Нэп и его судьба / Данилов В. П. // Историки спорят. – М. : Политиздат, 1989. – 510 с. **4.** Васильев С. А. Социальные механизмы экономической реформы и характер переходного процесса / Васильев С. А., Львин Б. М. // Постигание. Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М., 1989. – 257 с. **5.** Симонов Н. С. В предверии «великого перелома» (Причины «свертывания» новой экономической политики) / Симонов Н. С. // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 3. – С. 71–72. **6.** Бухарин Н. И. Выступление на Объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б). 18 апр. 1920 г. / Бухарин Н. И. // Проблемы теории и практики социализма. – 512 с. **7.** Лельчук В. С. Индустриализация СССР: выбор курса / Лельчук В. С., Кошелева Л. П. // Правда. – 1988. – 21 окт. **8.** Построение фундамента социалистической экономики в СССР (1926–1932 гг.). – М. : Политиздат, 1960. – 411 с. **9.** История КПСС : в 6 т. – Т. 4. – Кн. 1. – М. : Политиздат, 1970. – 663 с. **10.** Сталин И. В. О правом уклоне в ВКП(б) / Сталин И. В. // Соч. – Т. 12. – 397 с. **11.** XVI конференция ВКП(б). Стенограф. отчет. – М. : Госполитиздат, 1962. – 837 с. **12.** Боффа Дж. История Советского Союза / Боффа Дж. – Т. 1. – М. : Международные отношения, 1990. – 632 с. **13.** XVI съезд ВКП(б). Стенограф. отчет. – М. : Партиздат, 1935. – 797 с. **14.** Про народногосподарський план на 1931 рік: Резолюція грудневого (1930 р.) об'єдн. Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) // КІРС в резолюціях... Т. 4. К. : Політвидав України, 1972. – 575 с. **15.** XVII конференція ВКП(б). Стенограф. отчет. – М. : Партиздат, 1932. – 296 с. **16.** Кульчицький С. В. Економічна політика тоталітарного режиму / Кульчицький С. В. // Політична історія України. XX століття : у 6 т. – Т. 3. – К. : Генеза, 2003. – 448 с. **17.** Сталин И. В. Политический отчет ЦК XV съезду ВКП(б) / Сталин И. В. // Соч. – Т. 10 – 399 с. **18.** Сталин И. В. О задачах хозяйственников / Сталин И. В. // Соч. – Т. 13. – 423 с. **19.** Лацис О. Перелом / Лацис О. // Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. – М. : Высш. школа, 1988. – 704 с.

Надійшла до редколегії 11.09.2009

УДК 340.130(477)

Ю. А. Холод

ФОРМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто види нормативно-правових актів Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Доведено, що чіткого визначення поняття «закон», а також критеріїв відмежування закону від інших актів самодержавної влади в царській Росії не існувало.

Рассмотрены виды нормативно-правовых актов Российской империи в ХІХ – начале ХХ ст. Доказано, что четкого определения понятия «закон», а также критериев отмежевания закона от иных актов самодержавной власти в царской России не существовало.

Some kinds of normative and legal acts of Russian Empire in ХІХ-th – ХХ-th centuries are viewed in this article. It is grounded that the notion concrete «law» and criteria of the difference between law and other acts of autocratic power in tsarist Russia are absent.

Удосконалення законодавчої бази для демократичної трансформації українського суспільства і необхідність створення оптимальної моделі закону як основного елемента правової реформи необхідно здійснювати на ґрунтовній теоретичній базі. Важливе значення у комплексі наукових заходів забезпечення проведення правової реформи в сучасній Україні, пошуку шляхів підвищення ефективності врегулювання суспільних відносин на рівні закону мають історико-правові дослідження, зокрема вивчення системи російського законодавства XIX – початку XX ст.

Значний внесок у визначення змісту та значення кожної форми нормативно-правових актів, що видавалися верховною владою Російської імперії, зробили правознавці XIX – початку XX ст.: О. Д. Градовський, І. Є. Андрієвський, М. М. Коркунов, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. В. Романович-Славинський. Система законодавства Російської імперії вивчалась у працях М. П. Єрошкіна, С. І. Антонової, М. Ф. Румянцевой. Проте, беручи до уваги складність досліджуваної проблеми, вона залишається актуальною, оскільки певні важливі питання потребують подальшої розробки.

Метою статті є з'ясування змісту поняття «закон» у правовій практиці Російської імперії, а також змісту різних форм нормативно-правових актів, що видавалися в царській Росії у досліджуваній період.

Державні органи Російської імперії приймали нормативні акти в різній формі. У юридичній літературі розрізняють внутрішню та зовнішню форму нормативно-правових актів. Під внутрішньою формою розуміють мову, стиль, структуру, реквізити актів, під зовнішньою формою – найменування акта.

У законодавстві Росії XIX – початку XX ст. існували наступні найменування нормативних правових актів: закони (основні, звичайні), укази, уложення, положення, маніфести, рескрипти, інструкції [1, с. 264–269].

Залежно від змісту та призначення документа кожному з цих актів повинна була відповідати певна форма. Однак у реальній дійсності форма та зміст не збігалися. Основною причиною цього було неопрацьованість у досліджуваній період поняття «закон» як нормативно-правового акта вищої юридичної сили. Так, у ст. 53 Основних державних законів було зафіксовано, що закони видаються у вигляді уложень, статутів, установлень, грамот, положень, наказів (інструкцій), маніфестів, указів, думок Державної Ради та доповідей, затверджених імператором [2]. Виходячи з цього, під терміном «закон» розуміли всю сукупність законодавчих актів.

У правовій практиці XIX ст. намітилися спроби виробити формальні критерії розмежування закону та указу через фіксацію законодавчої процедури. Однією з офіційних формальних ознак закону було затвердження нормативного акта царем (ст. 53 Основних державних законів). При цьому затвердження повинно було бути закріплено підписом імператора, яка надавала законодавчому акту обов'язкову силу закону (ст. 54 Основних держав-

них законів) [3]. Однак цей принцип постійно порушувався усними указами царя та законами, що були підготовлені в Державній Раді та схвалені словесно.

Грунтовна теоретична розробка поняття «закон» та вирішення проблеми відмінностей закону та указу в правовій практиці Російської імперії містяться у працях видатного російського правознавця XIX ст. М. М. Коркунова. У «Лекціях із загальної теорії права» вчений у теоретичному плані поставив проблему відмінностей природничонаукових та юридичних законів [4, с. 48–53]. У праці «Указ та закон» М. М. Коркунов підходить до визначення закону, відштовхуючись від історичного розвитку поняття влади та принципу поділу влад. Правознавець зазначав, що говорити про відмінність закону від указу можна тільки у тому випадку, якщо виконавча влада відокремлена від законодавчої. На думку М. М. Коркунова, в російському законодавстві «зі словом «указ» не поєднується точно визначеного значення» [5, с. VI]. Для М. М. Коркунова указ XIX ст. є науковою абстракцією, загальною назвою «для всіх загальних правил, встановлених у порядку управління» [5, с. VII]. Подібних поглядів дотримувався інший видатний російський вчений Є. М. Трубецької. Він писав: «Різниця між законом та урядовим розпорядженням має значення переважно в країнах конституційних, де між владою законодавчою та урядовою проведена тверда межа» [6, с. 89–90].

Дослідження російського законодавства XIX – початку XX ст. дозволяє дійти висновку, що поняття «закон» отримало певну юридичну конкретизацію тільки в законодавстві імперії періоду першої російської буржуазно-демократичної революції, які підтверджували створення в країні парламенту.

В основі законодавства досліджуваного періоду лежали Основні державні закони, які вперше були опубліковані у першому томі Зводу законів Російської імперії (1832 р.). Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. та створення Державної думи були видані нові Основні закони (1906 р.). До основних законів належали ті, які визначали державний устрій країни; решта входила до категорії «звичайні закони». Різниця між цими законами визначалася порядком їх перегляду та видання. Щодо «основних законів» подібна ініціатива належала виключно монарху, стосовно «звичайних законів» – поряд з монархом, Державній раді, пізніше – Державній думі.

Структурування всіх інших нормативно-правових актів є достатньо умовним та проблемним. Першою формою законодавчих актів у Російській імперії були маніфести, які підписувалися імператором та контрастигувалися головою Державної ради. За змістом маніфести можна розподілити на дві категорії: 1) маніфести про початок правління нового імператора; 2) маніфести, які проголошували найважливіші соціально-політичні перетворення в країні (наприклад, Маніфест про скасування кріпосного права від 19 лютого 1861 р.).

Поширеною формою законодавчого акту у XIX – на початку XX ст. було положення. Воно являло собою сукупність правил, що визначали устрій, права та обов'язки установ, навчальних закладів, наукових та інших товариств, права та обов'язки посадових осіб, устрій побуту окремих станів та груп населення. Як приклад положень можна навести «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864 р., 1890 р.), «Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» (1881 р.), «Положення про вибори до Державної думи» (1906 р.). Видавалися особливі положення про види на проживання, про державний квартирний податок.

Згідно зі ст. 84 Зводу установ Державної ради «інші справи» (окрім тих, що мали форму маніфесту) оформлювалися як «Височайше затверджені думки Державної ради». «Думками Державної ради» називали положення, що приймалися Державною радою одностайно або коли імператор підтримував точку зору більшості Ради (ст. 109 Установи Державної ради) [3].

Значне місце серед нормативних актів досліджуваного періоду посідали укази. Це могли бути «іменні Височайші укази правлячому сенату», «сенатські, за височайшим повелінням укази». Останні видавалися органом нагляду – Правлячим сенатом. Його укази стосувалися застосування царських розпоряджень у сфері державного управління та законодавства. Сенат також видавав укази, що містили розпорядження щодо виконання рішень по касаціям. У вигляді «іменних указів» видавалися нормативно-правові акти у тих випадках, коли імператор приймав точку зору меншості членів Державної ради або «визначав власну резолюцію» (ст. 112 Установи Державної ради) [3].

Наступною формою нормативно-правових актів були доповіді міністрів, затверджені імператором. Вони з'явилися із заснуванням міністерств. З часів видання Соборного уложення 1649 р. до постійного вживання увійшов термін «уложення». Це був законодавчий кодекс – «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1845 р.), «Кримінальне уложення» (1903 р.).

У законодавстві Російської імперії існували ще такі форми нормативно-правових актів, як рескрипти та регламенти. Рескрипт – акт монарха, адресований посадовій особі, товариству або установі. Через рескрипти посадовим особам давалися доручення, оголошувалися подяки за службу та нагороди. Регламенти визначали структуру, функції, штати, завдання, методи та форми діяльності різних органів влади та управління, їх місце серед інших установ, права та обов'язки посадових осіб, порядок діловодства, їх фінансування.

Цілі та призначення органів влади формулювалися і таких різновидах нормативно-правових актів, як установи та статuti. Статутом називалися законодавчі акти, що визначали порядок управління у тій чи іншій сфері (Статут про паспорти, Статут про промисловість, Статут лісовий тощо). Статuti закріплювали най-

важливіші зміни у правовій системі країни, наприклад, Судові статuti 1864 р. Крім того, видавалися різні циркуляри, інструкції, правила, якими роз'яснювалася практика застосування закону.

Якщо за своїм походженням та формою нормативно-правові акти відрізнялися, то за композицією вони були схожими і, як правило, поділялися на наступні частини: заголовок, преамбулу, основний текст. Заголовок нормативно-правового акта містив попередні відомості про його зміст. Часто заголовок був багатослівним, а його обсяг майже дорівнював змісту акта. У преамбулі викладалася історія, причини створення акта. В основній частині викладалася правові норми та зміст законодавчого документа. Основний текст міг бути поділений на відділи, статті, пункти та параграфи. У багатьох установах формувалися власні моделі структурування нормативно-правового матеріалу. Основний текст викладався офіційною документальною мовою, яка у цей час відзначалася пишномовністю та багатослів'ям.

Оскільки в Російській імперії не існувало чітких формальних критеріїв для розмежування різних нормативно-правових актів, то структурна організація їх текстів визначалася не формою акта, а обсягом матеріалу. Після створення Державної думи ситуація змінилася: почалося виділення законів із загальної маси нормативно-правових актів. Інформація про належність правового акта до законів містила його реквізити: вказівка органа, що прийняв нормативно-правовий акт, дата прийняття, форма акта, підписи уповноважених.

Отже, в російській правовій практиці XIX – початку XX ст. чіткого визначення поняття «закон» та його відмінностей від інших розпоряджень верховної влади не існувало. Це пов'язано з тим, що для необмеженого самодержавства в Росії питання про критерії поняття «закон» істотного значення не мало. Виходячи з цього, на наш погляд, дослідницькі зусилля слід зосередити на вивченні порядку прийняття, сфери дії та юридичної сили окремих різновидів законодавчих актів, орієнтуючись на самоназву, а також на проблему класифікації актів верховної влади самим законодавцем протягом XIX – початку XX ст.

Список літератури: 1. Алексеев А. С. Русское государственное право / Алексеев А. С. – М., 1897. – 283 с. 2. Основные государственные законы / Свод законов Российской империи. – СПб., 1832. – Т. 1. – Ч. 1. – Гл. 8. 3. Свод основных государственных законов / Свод законов Российской империи. – СПб., 1892. – Т. 1. – Ч. 1. 4. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Коркунов Н. М. - 9-е изд. – СПб., 1909. – 364 с. 5. Коркунов Н. М. Указ и закон / Коркунов Н. М. – СПб., 1894. – 408 с. 6. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Трубецкой Е. Н. – СПб., 1998. – 224 с.

Надійшла до редколегії 17.08.2009